

KULTUR I UPPLAND

No 5

2007

Detta nummer

Av Upplands trettiotal vallonbruk är Strömsberg och Söderfors unika på olika sätt. I Strömsberg finns ovanligt många anläggningar för själva järnhanteringen. I Söderfors pågår driften fortfarande; numera framställs stål. Båda bruken är också mycket välbevarade med vackra herrgårdsbyggnader och bruksgator kantade av arbetarbostäder med täppor och uthus på baksidan.

När man vandrar i de vackra bruksmiljöerna med de välvårdade husen kan det vara svårt att föreställa sig det hårda livet för alla arbetare som verkat på bruken under flera århundraden. Samtidigt fanns det en social trygghet som var unik för bruken. De utgjorde på sitt sätt en början på det svenska folkhemmet.

Förutom familjen de Geer spelade släkten Grill en viktig roll för järnhanteringen i norra Uppland. De ägde under en lång period både Österby och Söderfors bruk. Släkten Grills verksamhet är en del av Sveriges ekonomiska historia. Medlemmarna av familjen Grill var också starkt naturvetenskapligt och kulturellt intresserade. Genom dagböcker och brev kommer man dem nära.

Bruksgata i Strömsberg

Strömsbergs bruk

Strömsbergs bruk är en komplett och välbevarad bruksmiljö. Bruket ligger vackert vid Dorkarby ström i Tämnrån. I nära 150 år, på 1700-och 1800-talen, ägdes bruket av familjen de Geer som också ägde bl a Lövsta bruk. Under denna tid tillkom en stor del av den bebyggelse vi idag ser i brukets centrala delar.

Riksintresse

Strömsbergs bruk i Tolfta socken är sk riksintresse enligt miljöbalken. Länsstyrelsen i Uppsala län motiverar riksintresset enligt följande: ”Upplands enda järnbruk där alla komponenter som bildade en typisk bruksmiljö finns bevarade.” Som uttryck för riksintresset anges: ”Masugn, rostugnar och kolhus, smedja, kvarn och sågverk vid dammen, arbetarbostäder, herrgårdsanläggning och stora ekonomibyggnader för jordbruket m m från 1700- och 1800-talen.”

Dammen i Strömsberg

I drift nära 300 år

Platsen för Strömsbergs bruk var odlingsmark när bruket grundades på 1640-talet. Vallonen Welam Wervier byggde då en masugn och en hammare. Strax därefter, på 1650-talet, etablerades namnet Strömsberg. Wervier förvärvade även Västlands bruk på 1640-talet. Vid de båda bruken tillverkades muskötplåtar och stångjärn. Strömsbergs bruk och Västlands bruk förblev samägda i fortsättningen. Bruken utarrenderades 1695 och övertogs så småningom av arrendatorn, Hans Gabriel Enander. I motsats till Lövsta m fl bruk skonades Strömsberg vid rysshärjningarna. På 1720-talet såldes bruket till Hans Olofsson Ström.

Charles de Geer köpte bruken Strömsberg, Västland, Hillebola och Ullfors 1734 vilket innebar att dessa bruk kom att lyda under Lövsta. Bruken överfördes 1861 till Charlotta de Geer som var gift med greve Baltzar von Platen, son till kanalbyggare von Platen. 1877 blev Axel Wachtmeister ny ägare fram till 1920 då Stora Kopparbergs Bergslags AB köpte bruket och järnhanteringen upphörde.

Vallonsmide

Nödvändiga förutsättningar fanns för järnframställning – malm, skog och vattenkraft. Arbetskraften, bl a de skickliga smederna, invandrade från delar av nuvarande Belgien och Nordfrankrike under första hälften av 1600-talet. I anställningskontrakten fanns villkor som innebar att vallonerna efter några års anställning hade rättighet att få återresa betald för sig och sin familj. Ca 900 valloner stannade i Sverige varav många kom att bo och verka i Uppland.

Järnmalmen hämtades från Dannemora. Först ”rostades” malmen i rostugnar. Härvid drevs fosfor och vatten ur malmen. Malmen hackades sedan i bitar, ett arbete som ofta utfördes av kvinnor och barn. Därefter vidtog processen i masugnen. Järn och kol smälte samman i den höga värmen, som mest 1450 grader. Som biprodukt fick man slagg som användes som byggsten. Tackorna märktes med uppgift om kolhalten. Tackjärnet smiddes sedan till stångjärn. Vallonsmidet pågick ända in på 1900-talet.

Rostugnen i Strömsberg

Byggnader från 1700-och 1800-tal

Hans Gabriel Enander byggde en envånings herrgårdsbyggnad, numera flygel till den senare huvudbyggnaden på Strömsberg. Han byggde också de två rödfärgade flyglarna vid herrgården.

På 1750-talet lät Charles de Geer på Strömsberg uppföra en bostad i karolinsk stil, avsedd som änkesäte, för sin maka Charlotta Catharina Ribbing. Byggnaden byggdes om radikalt 1896 men återställdes till sitt ursprungliga utseende 1961. Byggnaden är idag huvudbyggnad på herrgården. Det bevarade klocktornet i parken byggdes 1736. Familjen de Geer uppförde också arbetarbostäder i början av 1800-talet.

Axel Wachtmeister drog järnväg fram till Strömsbergs bruk 1917. Efter nedläggningen av järnhanteringen förföll byggnaderna under många år. På 1960-talet återställdes många av byggnaderna genom Stora Enso. Vi kan idag se två välbevarade kolhus från första hälften av 1800-talet. Nuvarande smedja i slaggsten och tegel uppfördes 1833. Den nuvarande masugnens äldsta delar är från 1723. Största delen av ugnen är dock av betydligt yngre datum. Det finns också rester av rostugnar från 1800-talet. Kvarnen och våghuset byggdes i mitten av 1800-talet. Herrgården såldes 1977 till en privatperson. Idag ägs industrimiljön av en stiftelse som vårdar byggnaderna. Som mest arbetade ca 250 personer på Strömsbergs bruk.

Kristina Berglund

Litteratur och källor

Isaksson, Olov: *Vallonbruk i Uppland – människor och miljöer*, Albert Bonniers förlag, 1991.
Länsstyrelsen i Uppsala län m fl: *Vägvisare till kulturen i*

Uppsala län, 1979.

Länsstyrelsen i Uppsala län: *Riksintressen*, information på Länsstyrelsens hemsida.

Söderfors bruk

Söderfors bruk ligger vackert vid Dalälven och är det enda bruk i Uppland som ännu fungerar som en levande bruksmiljö. Liksom Strömsberg är bruket mycket präglad av en släkt som ägde bruket under lång tid, familjen Grill. Söderfors bruk är synnerligen välbevarat med många byggnader från 1700-talet.

Riksintresse

Söderfors bruk i Söderfors socken är s k riksintresse enligt miljöbalken. Länsstyrelsen i Uppsala län motiverar riksintresset enligt följande: ”Arkitektur- och industrihistoriskt intressant samt påkostad bruksmiljö med rätvinklig plan av likartad karaktär som vid vallonbruken och enhetlig bebyggelse från i huvudsak 1700-talet.” Som uttryck för riksintresset anges: ”Bruksgator med arbetarbostäder, kyrka, herrgårdsanläggning, ekonomibyggnader för jordbruket, äldre industribyggnader samt modernt stålverk som delvis inrymts i industribyggnader från 1800-talet. Engelsk 1700-talspark, med bl a grekiskt tempel.”

Bruksgatan i Söderfors

Från ankare till snabbstål

Bruket anlades 1676 av Claes Depken, senare adlad Anckarström. Enligt privilegiebrevet skulle bruket tillverka ankare för den svenska flottan. Ankarsmidet pågick ända till 1875. Strax efter det att bruket etablerades utökades rättigheterna att omfatta även tillverkning av stångjärn. Redan på 1680-talet bytte bruket ägare genom att släkten Leijoncrona tog över.

År 1748 köptes bruket av Claes Grill, direktör i Ostindiska kompaniet. Under den Grillska tiden blomstrade bruket. Släkten Grill behöll bruket i sin ägo ända till 1907, då det såldes till Stora Kopparbergs Bergslags AB. 1872 ombildades bruket till aktiebolag. På 1940-talet började Söderfors tillverka hårt stål som första bruk i Sverige. Idag ägs bruket av det franska företaget Erasteel Kloster AB som producerar snabbstål. Råvaran består av industriskrot. För att producera stål tillsätts t ex wolfram eller molybden.

Välbevarad äldre bebyggelse

De äldsta delarna av bruket ligger på Jörsön. Den äldsta byggnaden, som ännu finns kvar, är smedjan som uppfördes 1786. Den äldre delen av Söderfors bruk baseras på en plan

från 1700-talets senare hälft. Ett huvuddrag i planen är de raka bruksgatorna med arbetarbostäder utmed gatorna samt trädgårdar med fähus bakom bostadshusen. De timrade bostadshusen är idag vitputsade men var tidigare rödmålade. Fähusen är uppförda i slaggsten.

Huvudbyggnaden på herrgården uppfördes omkring 1690 men byggdes om i mitten av 1700-talet i rokokostil med Carl Hårleman som huvudansvarig arkitekt. År 1776 uppförde Adolph Ulric Grill ett änkehus för änkor efter avlidna arbetare vid bruket. Tio år senare uppförde han ett naturaliekabinett, avsett för mer än 600 uppstoppade fåglar från hela världen. Brukskyrkan i nyklassisk stil uppfördes 1792 och ritades av arkitekten Erik Palmstedt.

Livet på bruket

Arbetet med järnhanteringen var varmt, tungt och smutsigt. Samtidigt åtnjöt dock arbetarna och deras familjer social trygghet. Långt innan välfärdssamhället tog form i landet som helhet fanns här fri läkarvård, sjukersättning, pension och änkestöd bl a genom husrum i änkehuset. Barnen fick skolundervisning hundra år innan den obligatoriska folkskolan infördes. Brukssamhällena kom att bli starka baser för folkrörelser av olika slag. En historia, troligen med viss sanningshalt, illustrerar klassamhället i bruket. Bruksledningen lär ha önskat förvaltaren en mycket god jul, förmän en god jul medan arbetarna fick nöja sig med att tillönskas en jul.

Liksom flera andra bruk, t ex Lövsta, var ambitionerna höga på Söderfors vad gäller konst och vetenskap. De samlingar som byggdes upp i naturaliekabinettet på Söderfors har senare överförts till naturhistoriska riksmuseet i Stockholm.

Templet i den engelska parken

Parken

År 1795 brukar räknas som anläggningsår för den engelska parken. Adolph Ulric Grill påbörjade dock anläggningsarbetena redan 1784. Denna parktyp introducerades i Sverige bara några år tidigare. I parken anlades ett grekiskt tempel i dorisk stil enligt tidens intresse för antiken. Templet stod klart 1795 men byggdes om redan i början av 1800-talet. I parken finns också minnesstenar över medlemmar av den Grillska familjen.

Kristina Berglund

Litteratur och källor

Isaksson, Olov: *Vallonbruk i Uppland – människor och miljöer*, Albert Bonniers förlag, 1991.

Länsstyrelsen i Uppsala län m fl: *Vägvisare till kulturen i Uppsala län*, 1979.

Länsstyrelsen i Uppsala län: *Riksintressen*, information på Länsstyrelsens hemsida.

Fakta om järn och järnframställning

Tackjärn och gjutjärn har kolhalter > 2 %.

Stål har kolhalter < 2 %.

Stångjärn är till stångform smitt eller valsat järn

Olegerat stål (kolstål) innehåller förutom järn och kol endast mindre mängder av andra grundämnen

Legerade stål innehåller förutom järn och kol även påtagliga halter av t ex molybden eller wolfram.

Vallonsmide:

Framställning av smidbart järn ur tackjärn (råjärn). Härden på vilken järnet färskades (process vid vilken kolhalten i råjärnet genom oxidation sänktes till nivåer som gjorde att järnet blev smidbart) var försedd med endast en öppning för blästerluft. Råjärnet smältes ned och färskades inte på en gång utan en lång s.k. tackjärnsgöt matades in från härdens baksida och fick smälta under hela processen. Vallonjärnet var rent från fosfor och svavel men fick en ojämn kolhalt även efter utsmidning. Det användes därför som en mellanprodukt vid tillverkning av färdigt stål. Metoden infördes till Sverige på 1600-talet av valloner. Vallonsmide är numera övergivet.

Lancashiresmide:

Till skillnad från vallonsmidens färskades tackjärnet på en gång. Metoden infördes till Sverige från England under 1830-talet men har numera ersatts av andra metoder.

Bessemermetoden:

Process för framställning av stål. Kolhalten i smält råjärn minskas genom oxidation. Metoden var den första där stål framställdes direkt ur råjärn till en gjutbar produkt. Metoden uppfanns av Henry Bessemer som fick patent på metoden 1855.

Slakten Grill – handelsmän och brukspatroner

Turister som besöker Stockholmstrakten kan se åtminstone tre byggnader som har bebotts av slakten Grill: det vackra sommarstället Svindersvik, Grillska huset vid Stortorget och Arvfurstens palats. I norra Uppland kan man också besöka ett antal platser där medlemmar av slakten Grill har bott, bl a herrgårdarna i Söderfors och Österby. Den rikedom som dessa boställen representerar var resultatet av en framgångsrik verksamhet. Men låt oss börja från början.

Enligt traditionen härstammar slakten från den italienska adelsslakten Grillo. De hade en trana med en syrsa i näbben som sitt släktvapen (syrsa heter grillo på italienska). Familjen Grill hade också en trana i sitt borgerliga vapen. Det har emellertid inte gått att verifiera traditionen. Det man vet är att det har funnits hantverkare i Augsburg i början av 1400-talet som har burit namnet.

Grillska vapnet på naturaliekabinettet i Söderfors

Familjens ekonomiska framgång började på allvar när några bröder flyttade till Amsterdam i början av 1600-talet och bl

a etablerade sig som silversmeder. En av dem, Anthoni Grill hade svenska kontakter. Han utnämndes till svensk riksvärderingsman 1658. En av hans uppgifter var att kontrollera mynt och vikt. Han sysslade också med att försöka utvinna guld och silver ur kopparmalm, men med ringa framgång.

Bättre gick det för hans son Anthoni som etablerade sig som guldsmed i Stockholm och som köpte det hus vid Stortorget som senare kom att kallas Grillska huset. En annan son, Baltzar, vann framgång som ledare för Kungsholmens glasbruk. Han var också en skicklig bergsman och reformerade driften i Sala silvergruva. Han var först 1695 med att prova sprängning av berget med krut. Annars var tillmakningsmetoden den gängse använda vid denna tid. Den innebar att berget först hettades upp med eld och sedan övergjöts med vatten så att malmstyckena lossnade.

Handelsfirman Grill

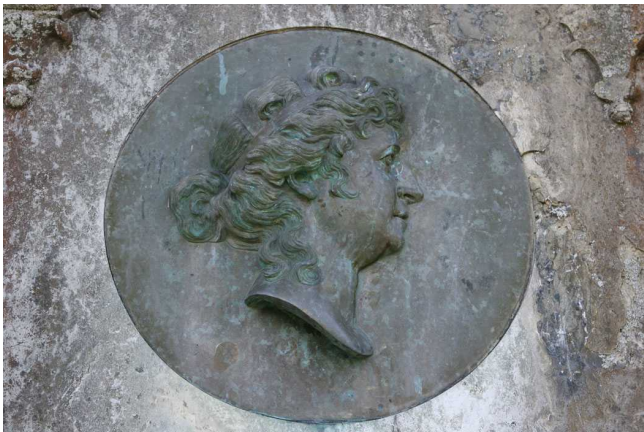
Anthonis son Abraham Grill var den första som i stor skala arbetade med handel. Det gällde främst exporten av stångjärn. Vid frihetstidens början var det handelshus han bildade tillsammans med en bror, Abraham & Carlos Grill, Stockholms största. Han anlade ett varv vid nuvarande Strandvägen, Terra Nova, och där byggdes flera av Ostindiska kompaniets skepp.

Efter det att Abraham Grill dött 1725 kom hans son Claes att driva handelsfirman tillsammans med sin farbror och företagets namn ändrades till Carlos & Claes Grill. Han gifte sig med sin kusin Anna Johanna, dotter och arvinge till farbrodern och kompanjonen Carlos. Det var inte ovanligt att man i familjer med stora kapitalkrävande rörelser gjorde så på 1700- och en bit in på 1800-talet. När sedan aktiebolagen kom kunde man säkerställa den långsiktiga kapitalförsörjningen på annat sätt.

Firman Grill bedrev en omfattande handel med export av järn, koppar och trävaror samt import av kolonialvaror och salt. Man hade ett brett kontaktnät innefattande andra handelshus i Europa. Claes Grill var också en av ledarna för Ostindiska kompaniet under åren 1746-66.

Bruksägarna Grill

Eftersom handelshuset ofta gav krediter till sina leverantörer kom en del av bruken att häfta i skuld. De starka finansiella banden mellan handelshuset och bruken ledde till att firman under Claes Grills ledning kom att förvärva Söderfors bruk 1748 och tio år senare Österby bruk. Innehavet av Österby betydde också att man var delägare i Dannemora gruva. Det var under Grills ledning som den nya herrgårdsbyggnaden i Österby påbörjades.

Anna Johanna Grill d y

Efter Claes Grills död 1767 kom handelsfirman att betyda allt mindre och tyngdpunkten flyttades över till bruken Söderfors, Österby och Iggesund. Söderfors övertogs av hans son Adolph Ulric. Liksom sin far gifte sig Adolph Ulric med en kusin, även hon med namnet Anna Johanna. Men här kan det inte ha funnits några finansiella överväganden bakom beslutet. Anna Johannas far hade skänkt större delen av sin förmögenhet till välgörenhet och det som återstod för barnen var mycket blygsamt.

Adolph Ulric var en skicklig ledare för Söderfors där han lade ner ett stort arbete. Men han hade också tid för naturvetenskapliga och kulturella intressen. Han lät 1786 bygga ett hus för sin naturaliesamling i Söderfors. Hans kulturella intressen resulterade bl a i ett stycke komponerat för piano. Hans lärare Wikmanson har vidare komponerat ett stycke med titeln ”Divertissement på Söderfors”.

Englandsresan 1788

Onsdagen den 23 april 1788 steg Anna Johanna och Adolph Ulric Grill upp i sin vagn för att påbörja resan från Söderfors till Göteborg och sedan vidare till England. Man planerade att därefter besöka Frankrike men oroande nyheter om ett stundande krig mellan Sverige och Ryssland gjorde att man återvände till Sverige redan i augusti. Med på resan hade man en älghud som kunde stoppas upp och som man kunde byta mot naturalier i England. Under hela resan förde Anna Johanna dagbok, som är full av intressanta iakttagelser. Hon skrev bl a om den begynnande industrialiseringen i England. Det var före järnvägarnas tid så transportererna skedde på kanaler där pråmarna drogs av hästar.

År 1795 drabbades man av svår missväxt. Makarna Grill lät då uppföra en engelsk park i utkanten av Söderfors. På så sätt skapade de arbete och inkomster åt bygdens folk, bl a från grannsocknen Hedesunda, som gav parken det hedrande namnet Hedesunda brödkaka.

När Adolph Ulric dog 1797 övertogs bruket av hustrun Anna Johanna. Hon styrde bruket med fast hand. År 1801 köpte hon Österby bruk och hade nu två stora bruk att sköta. Hon fick emellertid hjälp av sin systerson Pehr Adolph Tamm. Han hade tidigare varit officer vid livregementet men avsåg sig sitt adelskap vid den stormiga riksdagen i Norrköping år 1800. Därmed fick han inte kvarstå som officer eftersom det förutsatte adelskap. Tamm kom nu att sköta Österby och efter Anna Johannas död år 1809 kom han så småningom också att svara för driften av Söderfors.

Claes-Henric Siven

Litteratur

Svenskt Biografiskt Lexikon innehåller en värdefull artikel över släkten Grill samt även specialartiklar om ett antal ledande medlemmar av familjen.

Anna Johannas *Resedagbok från England, 1788* utgavs av Catherine Lagercrantz 1997 på Atlantis förlag. Den innehåller dessutom ett antal essäer om familjen Grill och om dagboksskriverskan.

Tidningen Kultur i Uppland

Uppland har en rik och varierad kulturhistoria. Avsikten med denna elektroniska tidning är att spegla den uppländska kulturen. Artiklarna kommer ofta men inte alltid att referera till en viss plats. Tidningen kommer alltså att kunna vara underlag för utflykter i Uppland. Många av artiklarna är också ett resultat av sådana utflykter.

Redaktion

Kristina Berglund och Claes-Henric Siven

Tel: 08-758 95 97 Mobil: 070-529 95 97

E-post: kristina.berglund.ark<kanelbulle>comhem.se